

Ks. Jan Zowczak
UKSW Warszawa

RELIGIJNOŚĆ POLSKICH NAUCZYCIELI

WSTĘP

Przedmiotem artykułu jest próba odpowiedzi na doniosłe pytania dotyczące świadomości religijnej nauczycieli, ich postaw i zachowań religijnych. Poza nielicznymi sondażami, problematyka ta nie była przedmiotem badań socjologicznych, mimo, że status społeczny zawodu nauczycielskiego jest stale obserwowany i publicznie dyskutowany¹. W warunkach wzmożonej laicyzacji, jakiej podlega kultura polska w okresie powojennym, a szczególnie teraz w okresie, określanym jako transformacja systemowa, penetracja zagadnień światopoglądowych nie przyniosła rezultatów w postaci całościowych i miarodajnych opracowań. Pewną lukę w tym względzie wypełniają ostatnie badania socjologiczne Marii Sroczyńskiej² oraz Marcina Drewicza³. Wynikający z dotychczasowych badań dość niespójny obraz tej grupy zawodowej mógł być rezultatem nakładania się w świadomości nauczycieli poziomu normatywnego i mentalnego, co prowadziło w efekcie do „przeciążenia roli”⁴. Zmiany ustrojowe zdają się szczególnie sprzyjać uruchomieniu swoistych strategii przystosowawczych, jakie stanowią: wzmocnienie konformizmu wobec

---

¹Cyt. za: J. Mariański, *Kościół w społeczeństwie przemysłowym*. Warszawa 1983, s. 87.

²Zob. M. Sroczyńska, *Kultura religijna nauczycieli. Studium socjologiczne*. Kielce 1999.

³Zob. M. Drewicz, *Etos nauczyciela liceum ogólnokształcącego we współczesnej Polsce a zasady katolickiego wychowania*, Warszawa 2003.

⁴Por. M. Sroczyńska, *Kultura religijna...* s. 9.

wymagań formalnych roli, wycofywanie się do mikroświata nauczyciel – uczeń lub gotowość walki w imię zagrożonych interesów⁵.

Przystępując do analizy postaw nauczycieli wobec religii, należy równocześnie zauważyć, iż w Polsce prowadzone są od końca lat pięćdziesiątych socjologiczne badania religijności społeczeństwa, które niezmiennie wykazują wysoki odsetek ludzi wierzących i związanych z Kościołem katolickim. Systematycznie realizowane sondaże na próbach ogólnopolskich wykazują wysokie wskaźniki autodeklaracji wiary. Badania te mają różny charakter: od w całości poświęconych problematyce religijności, po jedynie dane metryczkowe o światopoglądowej identyfikacji. Pytając o stosunek do religii OBOP stosuje swoistą kategorię łączącą przekonania, czyli wiarę religijną, z uczestnictwem w praktykach kultowych (wierzący i regularnie praktykujący; wierzący i nieregularnie praktykujący; wierzący lecz niepraktykujący; niewierzący). Procentowy rozkład odpowiedzi na pytania o autodeklarację religijną, według podanej kategoryzacji, od lat pozostaje mniej więcej na tym samym poziomie. Na próbie reprezentatywnej dla całego polskiego społeczeństwa wskaźnik wiary w grudniu 1997 roku był na poziomie 97,7% (w tym: wierzący i praktykujący regularnie 57,4, wierzący i nieregularnie praktykujący 29,4%, wierzący i niepraktykujący 10,9%, niewierzący 3,2%). Na podstawie prowadzonych systematycznie badań OBOP-u można wnioskować, iż Polska jest społeczeństwem ludzi wierzących i związanych – co wynika z pytań o identyfikację wyznaniową – z Kościołem rzymskokatolickim. W skali kraju ateści stanowią około 2 % populacji⁶.

Inną kategoryzację postaw wobec religii stosuje CBOS. Wskaźnikiem postawy wobec religii jest tu deklaracja uczestnictwa w praktykach. W badaniach z października 2003 ponad połowa ankietowanych (57%) deklaruje, że uczestniczy w praktykach religijnych co najmniej raz w tygodniu, 15% - jeden lub dwa razy w miesiącu, a 19% - kilka razy w roku. Prawie co dziesiąty dorosły (9%) w ogóle nie praktykuje. W ciągu ostatnich siedemnastu lat deklaracje dotyczące częstotliwości praktyk oraz intensywności wiary pozostają stabilne. Z deklaracji respondentów wynika, że ponad połowa z nich (54%) to osoby wierzące i stosujące się do wskazań Kościoła, a ponad dwie piąte (43%) to wierzący na swój własny sposób. Za niewierzących uznaje się 2% badanych, a 1% ma trudności z samookreśleniem⁷. Uzyskane wskaźniki są zbieżne z danymi

---

⁵Por. Z. Kawka, *Strategie przystosowawcze nauczycieli w warunkach zmiany ustrojowej*, w: J. Kulpińska, A. Plichowski (red), *Strategie adaptacyjne społeczeństwa polskiego*, Łódź 1996, s. 104-117.

⁶M. Falkowska, red. *O stylach życia Polaków*, Warszawa 1997, s. 354.

⁷CBOS, *Czy Polacy spełniają oczekiwania papieża? Komunikat z badań*, Warszawa, październik 2003. Internet: <http://www.cbos.pl>.

OBOB na temat częstotliwości praktyk religijnych (rozumianych przez badających i badanych jako uczestnictwo w mszy niedzielnej).

W niniejszej analizie dotyczącej religijności nauczycieli odwołamy się do klasycznych kategorii socjologii religii, w której to w katalogu parametrów religijności wymieniany jest na pierwszym miejscu tzw. "parametr podstawowy" lub "parametr wstępny"⁸, nazywany również niekiedy parametrem "globalnych wyznań wiary" lub "globalnych postaw wobec wiary i religii"⁹. Parametr ten informuje nas w dwojaki sposób o związku jednostki z wiarą w Boga i religią: od strony pozytywnej i od strony negatywnej. W pierwszym przypadku mówi o przynależności ludzi do określonej grupy wyznaniowej, która może być rozumiana czysto formalnie, albo także jako stopień intensywności wiary. Ten aspekt niewiele daje w szczegółowych analizach religijności jednostek i zbiorowości ludzkich. W drugim zaś przypadku parametr ten informuje o tym, jak wielki odsetek ludności ochrzczonej zerwał już kontakt z wiarą i religią własnych przodków. I w tym aspekcie wskaźnik ów ma większe znaczenie w analizach przemian religijności ludzi, które następują pod wpływem różnych czynników.

W religii katolickiej kryterium negatywne obejmuje ważny chrzest lub brak deklaracji jednostki o wystąpieniu formalnym z Kościoła. Natomiast kryterium pozytywne wskazuje na poziom minimalny udziału jednostki wierzącej w praktykach religijnych, przynajmniej w tzw. "rytach przejścia"¹⁰, czyli w obowiązkowych praktykach jednorazowych.

Kryteria te zastępuje autoidentyfikacja jednostek w zakresie własnego stosunku (postawy) do wiary i religii. Pozwala ona na zorientowanie się w tym, czy badana osoba uważa siebie za człowieka wierzącego w Boga i praktykującego religijnie?. Deklaracja taka może stanowić podstawę do przeprowadzenia analizy innych wymiarów religijności badanych ludzi. Stosując np. metodę korelacji zmiennych, można zorientować się w tym, jaki jest zakres wpływu "parametru wstępnego" na pozostałe parametry religijności?

W zakresie zaś interioryzacji wiary parametr ten ułatwi uchwycenie charakteru religijności: w jakim stopniu jest ona świadoma, własna i refleksyjna, a w jakim pozostaje "kontynuacją" wiary przodków (ojców) w następnym pokoleniu (np. dzieci)?.

Parametr ten obejmuje nie tylko autoidentyfikację religijną (uważam się za głęboko wierzącego, wierzącego...), ale również samoocenę

⁸Zob. W. Piwowarski, *Przemiany globalnych postaw wobec religii, Religijność ludowa - ciągłość i zmiana*, Wrocław 1983, s. 181-198.

⁹L. Dimgemans, J. Remy, *Kryteria żywotności katolicyzmu*, w: *Ludzie-wiara-Kościół. Analizy socjologiczne*, Warszawa 1966, s.117.

¹⁰Por. W. Piwowarski, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*. Warszawa 1977, s. 123.

religijności w perspektywie jej rozwoju od dzieciństwa do okresu dojrzałego oraz w zestawieniu z religijnością rodziców. Obejmuje także analizę i częstotliwość występowania określonych motywów globalnej wiary (charakter i częstotliwość występowania określonych motywów uzasadniających wiarę religijną)¹¹.

W tym artykule analizował będę globalne postawy nauczycieli polskich. Zamieszone wyniki są rezultatem własnych ogólnopolskich badań empirycznych zrealizowanych w roku 2004. W przeprowadzonych na przełomie marca i kwietnia 2004 roku badaniach wzięło udział 569 nauczycieli, w tym również dyrektorzy poddanych badaniom szkół. W badaniach uczestniczyło 80,3% kobiet i 17,8% mężczyzn¹².

Problemy zawarte w niniejszym artykule odniosłem do tradycyjnego parametru religijności zwanego globalnym wyznaniem wiary, a rozumianym jako deklaracja przynależności do określonej grupy wyznaniowej. Na tej płaszczyźnie kultury religijnej umieszczam nie tylko autodeklaracje postaw wobec religii (w sferze wiary i praktyk), ale również porównanie ich z religijnością rodziców. W jej skład wchodzi także deklarowane przez respondentów funkcje wiary religijnej, doświadczenie obecności Boga oraz pomocy wiary w codziennym życiu. Piszę również o znaczeniu czynników wzmacniających lub osłabiających wiarę religijną oraz o samoocenie przemian w postawie wobec religii, w życiu osobistym respondentów.

1. AUTODEKLARACJE POSTAW WOBEC RELIGII

Deklaracje własnego stosunku do religii przedstawiają jedynie przybliżony obraz i chociaż pozytywne znaczenie tego kryterium jest słabe (nie informuje bowiem ono o stopniu wierności wobec religii ani o istotności więzi badanej grupy z Kościołem), to jednak dostarcza całościowej, ramowej orientacji co do zasięgu kategorii wierzących i praktykujących. Sondaż reprezentatywny pozwala na ustalenie zależności między religią a takimi zmiennymi niezależnymi, jak: płeć, wiek, wykształcenie, wykonywany zawód, miejsce zamieszkania, pochodzenie społeczne itp. „Te subiektywne samooceny religijności - pisze J. Mariański - mierzą w istocie odległość między oceną faktycznych postaw i zachowań a intuicyjnie w sposób nieokreślony przyjmowanym modelem, czy wzorcem religijności. Globalne

---

¹¹ J. Mariański, *Dynamika przemian religijności wiejskiej w rejonie płockim w warunkach industrializacji (1967-1976)*. Poznań-Warszawa 1984, s.123.

¹² Szczególny opis metodologii badań, dobór próby do badań oraz charakterystyka badanych nauczycieli została przedstawiona w półroczniku UKSW *Saeculum Christianum*: Patrz: J. Zowczak, *Wartości społeczne i osobowe nauczycieli*, „*Saeculum Christianum*”, (1)2005.

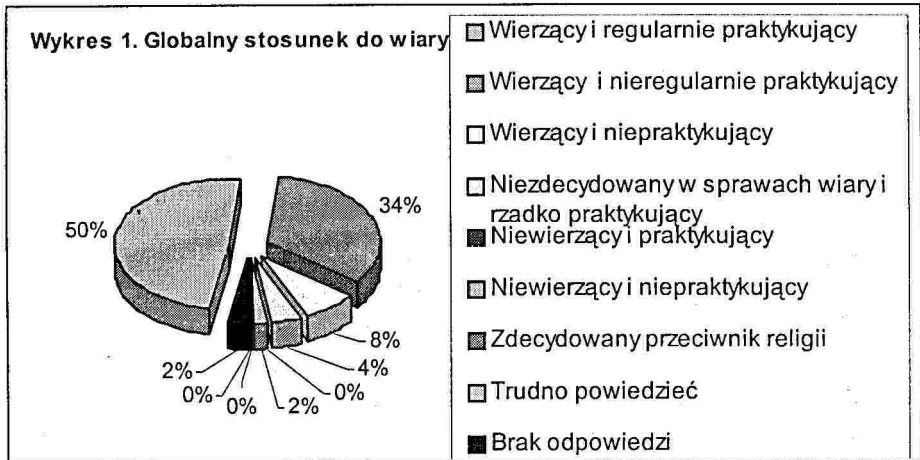
ujęcie życia religijnego zawiera ryzyko pewnych uproszczeń i niedokładności, ale jest pomocne przy odtwarzaniu wizerunku religijności społeczeństwa, spłaszczonego do pewnej średniej¹³.

Pod względem konfesyjnym analizowana zbiorowość nauczycieli jest w zasadzie jednorodna. Jedynie pojedyncze osoby deklarują przynależność do innego - niż rzymskokatolickie - wyznania (4,2%), natomiast 90,4% badanych identyfikuje się z katolicyzmem, określając swoją przynależność wyznaniową mianem „katolik”; przy czym 5,3% badanych nie udzieliło odpowiedzi na pytanie o swoją przynależność wyznaniową.

Globalny stosunek nauczycieli do wiary i praktyk religijnych przedstawiam na wykresie 1. Grupa nauczycieli wierzących obejmuje łącznie 90,6% ankietowanych i zasadniczo pokrywa się wynikami badań ogólnopolskich dotyczących religijności Polaków, bez zróżnicowania zawodowego¹⁴. Choć grupa nauczycieli wierzących obejmuje tak duży procent badanych to jednak ich stosunek do praktyk religijnych pozostaje zróżnicowany. Dominującym zjawiskiem jest w tym zakresie selektywność (41,7%); postawy pogranicza - oscylujące wokół utrzymania lub porzucenia „substancji religii” prezentuje 4,4% respondentów. Osoby wierzące i regularnie praktykujące przeważają w środowisku wiejskim, niezdecydowani w sprawach wiary i rzadko praktykujący wśród mieszkańców dużych i mniejszych miast. Postawa niewiary (lub bliżej nieokreślona) dotyczy jedynie niewielkiego odsetka badanych. W analizowanych podgrupach zjawisko to ogranicza się praktycznie do nauczycieli miejskich.

¹³ J. Mariański, *Religijność w procesie przemian*. Warszawa 1991, s. 36.

¹⁴ CBOS, *Religijność Polaków III RP – komunikat z badań*, Warszawa, marzec 1999. s. 31. Odsetek „głęboko wierzących” wynosił wówczas w Polsce 1,2%, a „wierzących” 88,0% (łącznie 95%). Należy jednak dodać, że respondentom CBOS zadawano pytanie nieco innej treści, mianowicie: *Niezależnie od udziału w praktykach religijnych, czy uważa Pan(i) siebie za osobę...?*, gdy tymczasem w naszych badaniach wiązaliśmy autodeklarację swej religijności z praktykami religijnymi. Według J. Rusieckiego liczba nauczycieli państwowych szkół średnich, którzy są „wierzący i praktykujący”, wynosi 73,9%, jest więc podobna do wyników uzyskanych w naszych badaniach (82,5% badanych), uwzględniając łącznie dwie kategorie: Wierzący i regularnie praktykujący oraz wierzący i nieregularnie praktykujący. Natomiast uzyskana przez tego autora liczba „wierzących i niepraktykujących” (22,7%) jest nieco wyższa od uzyskanej przez nas; dotyczy to również liczby „niewierzących” (3,4%). Patrz: J. Rusiecki, *Nauczyciele okresu transformacji-próba diagnozy zawodu*. Olsztyn 1999, s. 120.

Źródło: Badania własne

Przyjrzyjmy się wpływowi niektórych cech społeczno-demograficznych na postawy respondentów wobec religii. Pomiedzy strukturą płci badanych a ich stosunkiem do religii, ujawnianym w autodeklaracjach, istnieje ścisły związek. Także w tym przypadku potwierdza się jedna z lepiej udokumentowanych prawidłowości w socjologii empirycznej, mówiąca o wyższej religijności kobiet w porównaniu z postawami mężczyzn. W zbiorowości nauczycieli mężczyźni znacznie częściej niż kobiety deklarują niezdecydowanie w kwestiach światopoglądowych i rzadkie praktykowanie (zróżnicowanie to występuje zwłaszcza w dużych miastach i w środowisku wiejskim). Kobiety zdecydowanie przeważają w grupie wierzących i regularnie praktykujących (por. Tabela 1).

Tabela 1. Cechy społeczno-demograficzne (płeć) a stosunek nauczycieli do religii (rozkłady procentowe wg wierszy)

Płeć	Globalny stosunek do wiary							
	0	1	2	3	4	5	6	7
Mężczyźni (N=101)	2,0	35,6	43,6	11,9	5,0	-	1,0	-
Kobiety (N=475)	1,3	52,3	31,9	7,2	4,4	0,2	2,2	0,2

Uwagi: 0 - Brak odpowiedzi; 1 - Wierzący i regularnie praktykujący; 2-Wierzący i nieregularnie praktykujący; 3 - Wierzący i niepraktykujący; 4 - Niezdeterminowany w sprawach wiary i rzadko praktykujący; 5 - Niewierzący i praktykujący; 6 - Niewierzący i niepraktykujący; 7 - Zdecydowany przeciwnik religii.

Procenty nie sumują się do 100% ze względu na brak danych od części respondentów.

Źródło: Badania własne

Tendencja dyferencycyjna ujawnia się także w zależności od wykształcenia badanych nauczycieli. Analiza całej populacji uzasadnia stwierdzenie, że wraz ze wzrostem wykształcenia maleje zasięg deklaracji proreligijnych, a zwiększa się liczba respondentów o rosnącym dystansie wobec kryteriów „kościelności”. Inne cechy społeczno-demograficzne, takie jak: wiek czy pochodzenie społeczne nie wywierają jednoznacznego wpływu na zróżnicowanie postaw wobec religii. Wierzących i praktykujących regularnie można spotkać najrzadziej wśród nauczycieli 20-30-letnich, najczęściej wśród osób 41-45 lat. Bardzo niski jest wskaźnik respondentów, którzy zasilają kategorię niezdecydowanych w sprawach wiary i rzadko praktykujących. Ich trzon stanowią ankietowani ze środowiska miejskiego, w przedziale wiekowym 36-40 lat.

Przywiązanie do wiary i regularnych praktyk religijnych częściej towarzyszy pobytkowi w społeczności wiejskiej, natomiast niezdecydowanie współwystępuje z pracą i zamieszkaniem na terenie niewielkich miast. Brak wiary religijnej charakteryzuje przede wszystkim mieszkańców wielkich miast, powyżej 500 tys. mieszkańców.

Respondenci wychowywani byli - w zdecydowanej większości - w religijnych rodzinach katolickich. Ich matki i ojcowie tworzą dodatkowe środowisko badawcze, którego cechy religijności przejawiają się pośrednio w odpowiedziach samych nauczycieli na pytania kwestionariusza. Już samo wstępne zestawienie deklaracji religijnych w obydwu grupach wskazuje na to, że pokolenie rodziców - w porównaniu z badanymi nauczycielami - jest bardziej religijne (zwłaszcza matki). Szczególnie widoczne staje się to przesunięcie w sferze praktyk religijnych (dla porównania, pierwsza kategoria - wierzących i regularnie praktykujących - obejmuje łącznie 63,1 % matek i 67,6% ojców, druga - wierzących i nieregularnie praktykujących: 21,8% matek oraz 29,9% ojców).

Niewątpliwie charakterystyka środowiska domu rodzicielskiego jest źródłem wiedzy, zarówno o dominujących w poprzednim pokoleniu typach orientacji światopoglądowych, jak i preferowanym w rodzinie modelu wychowawczym (religijnym czy laickim).

Tabela 2. Postawy respondentów wobec religii a postawy ich rodziców (rozkłady procentowe wg kolumn)

Postawy respondentów	Globalny stosunek do wiary															
	Postawy matek							Postawy ojców								
	0	1	2	3	4	5	6	7	0	1	2	3	4	5	6	7
0.Brak odpowiedzi	65,0	15,0	10,0	5,0	5,0	-	-	-	52,0	12,0	24,0	8,0	4,0	-	-	-
1.Wierzący i regularnie praktykujący	-	63,1	27,6	5,7	2,3	0,3	0,3	0,3	-	67,6	27,1	2,7	2,3	-	0,4	-
2.Wierzący i nieregularnie praktykujący	0,9	21,8	60,9	6,4	7,3	-	2,7	-	0,6	40,9	46,1	6,5	3,9	0,6	0,6	-
3.Wierzący i niepraktykujący	-	13,5	32,4	40,5	8,1	-	5,4	-	-	31,2	29,9	31,3	6,0	-	1,5	-
4.Niezdecydowany w sprawach wiary i rzadko praktykujący	-	-	50,0	-	50,0	-	-	-	-	10,0	45,0	5,0	25,0	-	10,0	5,0
5.Niewierzący i praktykujący	-	-	-	-	50,0	-	50,0	-	-	33,3	16,7	16,7	-	-	33,3	-
6.Niewierzący i niepraktykujący	-	-	-	20,0	20,0	-	60,0	-	-	16,7	33,3	16,7	16,7	-	16,7	-
7.Zdecydowany przeciwnik religii	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33,3	-	-	33,3	-	-

Uwagi: 0 - Brak odpowiedzi; 1 - Wierzący i regularnie praktykujący; 2 - Wierzący i nieregularnie praktykujący; 3 - Wierzący i niepraktykujący; 4 - Niezdecydowany w sprawach wiary i rzadko praktykujący; 5 - Niewierzący i praktykujący; 6 - Niewierzący i niepraktykujący; 7 - Zdecydowany przeciwnik religii

Źródło: Badania własne

Istnieje ścisły związek pomiędzy postawami respondentów wobec religii, a ustosunkowaniem się ich rodziców (odzwierciedlonym w deklaracjach samych nauczycieli). Proreligijność jest przeważnie „dziedziczona”, podobnie jak formy „pogranicza” czy niewiary. Bardziej tradycyjna zbiorowość tworzy większe bariery dla procesów sekularyzacyjnych. Wśród badanych nauczycieli większość wierzących i regularnie praktykujących respondentów realizuje konsekwentnie wzór religijności matek, w jeszcze wyższym stopniu dotyczy to kategorii ojców.

Wydaje się, że gdy mężczyzna przejawia zaangażowanie religijne, stosunek do spraw wiary i praktyk traktowany jest w rodzinie jako zasada. Natomiast tam, gdzie ojciec wykazuje zdecydowany dystans wobec religii, poglądy innych członków rodziny ujmowane są przez niego jako element sfery ich prywatności. Zatem religijność ojca rodzi więcej zobowiązań dla żony i dzieci niż jego niereligijność.

Wśród ankietowanych nauczycieli postawa niewiary znajduje najczęściej odpowiednik w podobnym stosunku do religii ich rodziców, co przejawia się w postawach ateizujących bądź w wątpliwościach i „szczątkowym”

praktykowaniu. Kategoria ta występuje jedynie w zbiorowościach miejskich i w stopniu marginalnym.

Globalne deklaracje wiary wskazują na istnienie ciągłości międzypokoleniowej w środowisku nauczycielskim. Stąd wydaje się, że efekty socjalizacji (wychowania religijnego) zależą nie tyle od czynników kulturowych, ile od charakteru stosunków wewnątrzrodzinnych i dojrzałości światopoglądowej rodziców.

2. MOTYWACJE POSTAW NAUCZYCIELI WOBEC RELIGII

Globalna deklaracja wiary nasuwa pytanie o motywacje religijności wierzących, tak jak rysują się one w ich świadomości. Istotna jest bowiem nie tyle obiektywna ważność motywów, ile znaczenie, jakie mają one dla jednostki w sferze poglądów i wyboru działań. „Można przyjąć za G. Allportem, że normalny, dojrzały emocjonalnie człowiek jest zdolny do wglądu w siebie i do udzielania prawdziwych informacji na temat motywów postępowania”¹⁵. Wyraźne wyodrębnienie przyczyn bycia religijnym nastrocza jednak wiele trudności, uzasadnienia mogą być bowiem formułowane bardzo różnorodnie a na podjęcie decyzji i jej kontynuację wpływa szereg motywów, wzajemnie się zazębiających.

Odczytywanie motywów wiary z deklaracji respondentów zawiera zatem ryzyko pewnych uproszczeń, choć na płaszczyźnie poznawczej wydaje się niezwykle cenne. W kwestionariuszu ankiety wykorzystałem klasyfikację elementów motywacyjnych religijności zaproponowaną przez J. Mariańskiego¹⁶.

W zbiorowości nauczycieli najczęściej deklarowanym motywem jest „wychowanie w tradycji religijnej”. Przesłanki tego typu odnoszą się bądź do tradycji rozumianej jako transmisja społeczna (czynność przekazywania symboli, wierzeń i idei z pokolenia na pokolenie), bądź jako dziedzictwo społeczne (treści będące przedmiotem przekazu), wreszcie mogą być wyrazem pozytywnego wartościowania tego co przekazywane i dziedziczone w religijności. Zawsze jednak dotyczą mniej lub bardziej szerokiego środowiska społecznego (zwłaszcza rodzinnego) i są wyrazem potrzeb afiliacyjnych. Motywy tradycyjne splatają się niekiedy z bezrefleksyjnym stosunkiem do wiary (brakiem potrzeby legitymizacji tego zjawiska). Wiara jawi się nie jako świadomy wybór, lecz jako dar, który otrzymało się przy urodzeniu i który został ugruntowany poprzez wychowanie w rodzinie katolickiej. Z drugiej jednak strony, tradycja religijna występuje nie tylko

15 J. Mariański, *Dynamika przemian religijności w wiejskiej w rejonie plockim w warunkach industrializacji (1967-1976)*. Poznań-Warszawa 1984. s. 131.

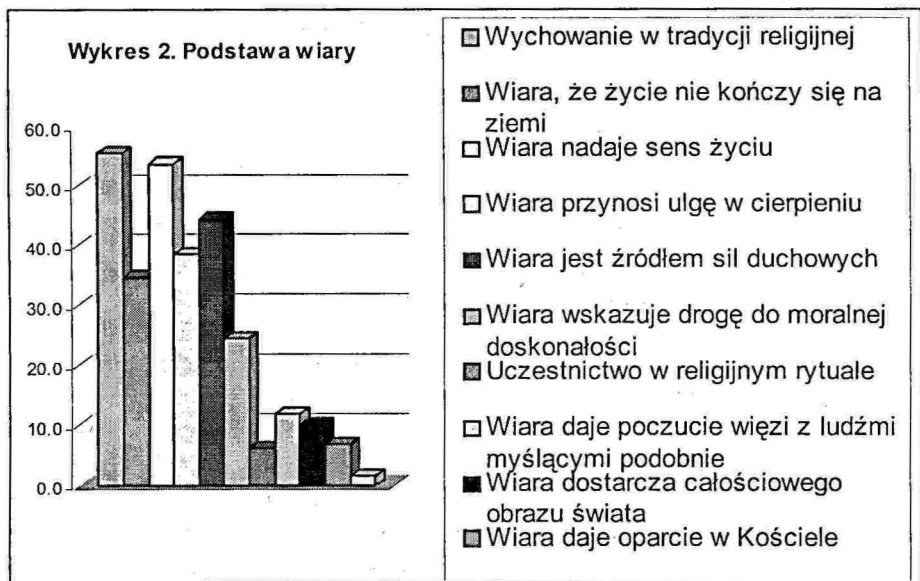
16 Tamże, s. 130-144.

jako coś co trzeba ustrzec i przekazać w nie zmienionej formie następnym pokoleniom, ale także jako pewien czynnik kształtujący jakość życia. Dzięki niej wartości religijne nie tracą na znaczeniu jako symbole etosu i środki społecznego oddziaływania. Nie są lokowane w terażniejszości wyłącznie w kontekście tego co „stare”, ale pozostając żywymi znakami, przejmują z niej wszystko, co najlepsze i godne utrwalenia¹⁷.

„Wychowanie w tradycji religijnej” pojawia się na czele częstotliwości wyborów (55,4%). Motyw ten akcentują zarówno kobiety (43,1%) jak i mężczyźni (45,6%). Motywacja ta ma szczególne znaczenie dla nauczycieli w przedziale wiekowym 40-49 lat (50,3%) oraz 25-29 lat (48,1%).

Zespół motywów emocjonalno-egzystencjalnych, utożsamiany w dalszym ciągu analizy z odpowiedziami typu: „wiara nadaje życiu sens” (53,6%), „wiara jest źródłem sił duchowych” (44,3%), „wiara przynosi ulgę w cierpieniu” (38,5%), lokuje się wysoko w dokonywanych wyborach, współwyznaczając całościowy system orientacji, przyswojony, wyuczony i zinternalizowany w osobowościach jednostek (por. Wykres 2). Przysznaje się religii możliwość zaspokajania indywidualnych potrzeb i znaczenie integrujące.

Uwagi: Odsetki w kolumnach nie sumują się do stu, ze względu na możliwość kilku wyborów.

Źródło: Badania własne

17 Por. J. Mariański, *Religijność w procesie...* s. 153.

Rozpatrywanie religii z punktu widzenia funkcji stabilizacyjnych, ułatwiających redukcję napięć i lęków, może świadczyć o zewnętrznym i instrumentalnym jej traktowaniu. Nie wyklucza to - a nawet zakłada - silne zaangażowanie uczuciowe, które znajduje często wyraz w głębokich i osobistych przeżyciach człowieka.

Z ideą zbawienia wiąże się eschatologiczny motyw wiary („życie nie kończy się na ziemi”), który w badanej zbiorowości lokuje się zaraz po tradycji religijnej (34,8,4%), niemal równorzędnie z czynnikami egzystencjalnymi.

Motywacja typu eschatologicznego wyrasta na tle wewnętrznej potrzeby kontaktu z Bogiem, chęci zapewnienia sobie zbawienia, z obawy przed karą, z pragnienia przedłużenia jednostkowej egzystencji itp. Na ogół religijność tak motywowana - co potwierdzają badania socjologiczne — wiąże się z głębszym, bardziej osobistym i duchowym przeżyciem. Pewna hasłowość wymienionych w pytaniu kategorii nie pozwala na bliższą analizę deklaracji eschatologicznych. Być może kryje się tu także swoisty utylitaryzm i egoizm religijny skierowany ku rzeczom ostatecznym. Niewątpliwie wybór takiego motywu sugeruje uwewnętrznienie postawy wiary, która na pierwszy plan wysuwa Boga-Zbawcę. Człowiek naprawdę religijny poszerza bowiem i pogłębia swoje zainteresowania etyczne, wzbogaca się duchowo, uwrażliwia na potrzeby innych. Miłość Boga objawia się jako źródło miłości do człowieka.

Kompleks motywacji o charakterze spontaniczno-emocjonalnym, intuicyjnym, wyobraźniowym oddziałuje na ludzką psychikę i rzeczywiście pomaga nie tylko w przezwyciężaniu lęku, ale i w doznawaniu radości i szczęścia. Większość badanych nauczycieli, zwłaszcza na wsi, przypisuje wierze istotną rolę w rozwiązywaniu problemów życia codziennego (ogółem 75,8%). Część respondentów (14,5%) ma trudności z zajęciem jednoznacznego stanowiska, prawdopodobnie osoby te nie są w pełni przekonane o możliwościach odnalezienia w religii swego antidotum na negatywne stany psychiczne i bogactwa sił duchowych. Jedynie 3,2% nauczycieli uważa, że wiara religijna nie ma żadnego pozytywnego wpływu na przebieg ich życia codziennego¹⁸.

Człowiek doświadczający kontaktu z *sacrum* nie jest wyizolowaną „wyspą”, religijne bowiem zaangażowanie podmiotowe obiektywizuje się w postaci kultury religijnej. Socjolog musi mieć jednak świadomość, że nie potrafi objąć całego pola doświadczenia religijnego, lecz tylko jego część, wykazującą związki z życiem społecznym¹⁹. Kontakt człowieka

18 Wśród respondentów 3,7% nie udzieliło na to pytanie odpowiedzi.

19 Por.: J. Mariański, *Socjologiczne aspekty doświadczenia religijnego*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne”, (14)1982. s. 245-260.

z transcendencją rzadko ujawnia się w ekstremalnych i dramatycznych formach, opartych na bezpośrednich przeżyciach mistycznych. Znacznie częściej wyraża psychologiczną obecność Boga w świadomości człowieka, werbalizowaną w języku religijnym.

Ciągłość takiej formy doświadczenia zgłasza ogółem 44,1% badanych. Znaczna grupa respondentów stwierdza, że doznaje podobnego przeżycia religijnego chwilami, w określonych sytuacjach. Są to: momenty zagrożenia, doznawanie cierpienia, stan choroby, doświadczenie realizacji planów życiowych, dzielenie się miłością i dobrocią ze strony innych ludzi, udział w kulcie religijnym, przynależność do różnego typu wspólnot religijnych, modlitwa, czytanie o rozważanie słowa Bożego, kontemplacja natury - wyrażająca się głównie w odczuciu przynależności do porządku wszechświata i jego harmonii. Trudności we właściwym rozpoznaniu tej sfery zjawisk, także brak refleksji towarzyszy wypowiedziom 38,5% nauczycieli. Jedynie 3,8% ankietowanych (głównie w zbiorowościach miejskich) oświadczyło, że nigdy nie doznało obecności Boga, a 3,6% w ogóle nie zabrało głosu w tej sprawie. We wszystkich analizowanych kategoriach, osoby pochodzenia chłopskiego i robotniczego znacznie częściej przeżywają „doświadczenie transcendencji”, niż respondenci wywodzący się z rodzin inteligentnych, dotyczy to także nauczycieli mieszkających na wsi.

W trudnościach życiowych, a zwłaszcza w obliczu śmierci, wiara przekonuje badanych, że człowiek nie musi rezygnować z ostatecznego sensu i zadowalać się faktem własnej ograniczoności. Nadaje ona wartość jego życiu i działaniom. Religia prowadzi do odkrycia rzeczywistości niewidzialnej i niematerialnej, zapewniającej szczęśliwe trwanie po śmierci, czyli zbawienie wieczne.

Wielu respondentów rozpatruje religię na płaszczyźnie funkcjonalnej, jako wartość w procesie wychowania i samowychowania. Ujmuje się Absolut jako twórcę norm i wartości etycznych, co znajduje odzwierciedlenie w sentencji - „wiara wskazuje drogę do moralnej doskonałości”. Motywacja tego typu znajduje wyraz w wyborach 24,4% nauczycieli. Przyznanie religii funkcji uświęcania systemu wartości i norm moralnych oznacza przypisanie jej wpływów regulatywnych na postawy i zachowania wierzących, nawet wtedy, gdy więź kultowa z Kościołem w ogóle nie istnieje.

Pozostałe wątki motywacyjne: rytualny („wierzę, gdyż chodzę do kościoła, przystępuję do sakramentów świętych”) - 6,3%, eklezjologiczny: („wiara daje poczucie więzi z ludźmi myślącymi i czującymi podobnie”) - 11,8%, („wiara daje oparcie w Kościele”) - 6,8%, poznawczo intelektualny („wiara dostarcza mi całościowego obrazu wszechświata i człowieka”) - 10,0%, lokowane są przez połowę badanych w analizowanych grupach, na dalszych pozycjach w hierarchii ważności (na czwartym lub piątym miejscu).

Wierzenia religijne uzasadniane są nie jednym, lecz kilkoma wzajemnie splecionymi czynnikami, które w poszczególnych deklaracjach występują w różnorodnych związkach i konstelacjach.

Typy motywacji wiary identyfikowałem z następującymi kategoriami odpowiedzi: egzystencjalny - „wiara daje sens życiu”, „wiara przynosi ulgę w cierpieniu”, „wiara jest źródłem sił duchowych”; eklezjologiczny - „wiara daje oparcie w Kościele”, „wiara daje poczucie więzi z ludźmi myślącymi i czującymi podobnie”; moralny - „wiara wskazuje drogę do moralnej doskonałości”, „pozwala dostrzec dobro i miłość w drugim człowieku”; eschatologiczny - „wierzę, ponieważ wiem, że życie nie kończy się na ziemi”; poznawczy - „wiara dostarcza całościowego obrazu wszechświata i człowieka”; tradycyjny - „wierzę, bo w takiej tradycji zostałem(am) wychowany(a)”, rytualny - „uczestnictwo w religijnym rytuale”.

Kryterium to posłużyło mi do wyeksponowania siedmiu typów motywacji wiary, których wybory stawiają analizowany problem w nieco innej perspektywie. Ogół badanych nauczycieli najwyższą lokatę przyznał motywowi tradycyjnemu wiary - 55,4%, znacznie niższą typowi egzystencjalnemu - 45,4%, natomiast trzecie miejsce należy do motywacji eschatologicznej - 34,8%. Pozostałe rodzaje motywacji rzadko otrzymują najwyższą rangę, moralną wskazuje 24,4% respondentów, eklezjologiczną - 9,3%, rytualną - 2,1%, poznawczą - 10,0%, rytualną - 6,3.

Znaczące różnice występują jedynie w przypadku kilku kategorii. Typ egzystencjalny preferują głównie osoby związane ze szkolnictwem wiejskim, mieszkańcy małych miast przywiązują wagę do „dziedziczenia wiary”. Mieszkańcy dużych miast przeważają w przypadku motywacji eklezjologicznej, nacechowanej troską o Kościół, rozumiany jako wspólnota wierzących.

Najbardziej typowy dla badanej zbiorowości układ motywów nie zmierza zatem do pełnego wyparcia religijności tradycyjnej. Zmianie ulegają natomiast proporcje, współdecydujące o ogólnym charakterze kultury religijnej nauczycieli. Motywy emocjonalno-egzystencjalne i eschatologiczne, którym respondenci przyznają wysoką rangę, niewątpliwie wpływają na pogłębienie i wzbogacanie wiary. Tym samym przełamany zostaje dychotomiczny podział na wierzących pod wpływem różnych form społecznego nacisku i wierzących ze względu na własne przekonania światopoglądowe.

3. UWARUNKOWANIA POSTAW NAUCZYCIELI WOBEC RELIGII

W obrazie globalnego stosunku do religii warto także uwzględnić czynniki wpływające pozytywnie bądź negatywnie na stan wiary religijnej, tak jak rysują się one w świadomości badanych. Dwa pytania ankiety zaopatrzone w zgłoszenie dodatkowych problemów. Samowiedza, jaką jednostka ma o swoich postawach i motywacjach, wywiera, a przynajmniej może wywierać wpływ na zachowanie religijne człowieka. Obraz własnej religijności oraz determinujących ją czynników pełni zatem funkcje regulacyjne, współokreślając całościową postawę wobec wiary.

Tabela 3. Argumenty przemawiające za przyjęciem postawy wiary

Argumenty przemawiające za przyjęciem postawy wiary		
Wychowanie w rodzinie	408	71,7%
Własne przemyślenia	287	50,4%
Uczęszczanie do kościoła (nauki kościelne)	140	24,6%
Doświadczenie życiowe	185	32,5%
Przeczytana lektura	38	6,7%
Osobiste wpływy księży	34	6,0%
Kontakty z innymi osobami, realizującymi w swoim życiu wartości religijne	103	18,1%
Inne	6	1,1%

Uwagi: Odsetki w kolumnach nie sumują się do stu, ze względu na możliwość kilku wyborów.

Źródło: Badania własne

Wśród argumentów przemawiających za przyjęciem postawy wiary, pierwszorzędne znaczenie ma „wychowanie w rodzinie”, za którym optuje 71,7% badanych. Zjawisko to koresponduje z deklarowanymi wcześniej motywami typu tradycyjnego. Kolejną lokatę uzyskała kategoria „własne przemyślenia” - 50,4%, co zdaje się podkreślać wagę procesu intelektualizacji wiary, uświadamianą przez respondentów.

Natomiast „doświadczenie życiowe” oraz czynnik duszpasterski, wyrażany poprzez deklarację: „uczęszczanie do kościoła (nauki kościelne)” pozytywnie wpływają na postawę wiary - odpowiednio 32,5% oraz 24,6% nauczycieli, zwłaszcza w środowisku wiejskim.

Stosunkowo niską rangę mają osobiste kontakty z innymi osobami, realizującymi w swoim życiu wartości religijne (18,1%), a także osobisty wpływ księży (6,0%). Natomiast „doświadczenie życiowe” i przeczytana

„lektura” pozytywnie wpływają na postawę wiary -odpowiednio 32,5% oraz 6,7% badanych.

Czynniki warunkujące przyjęcie wiary i utrzymywanie postawy religijnej można pogrupować ze względu na kategorię, eksponowaną przez badanych na pierwszym miejscu. Wyróżnione typy czynników zidentyfikowałam z następującymi kategoriami odpowiedzi: poznawczy - „własne przemyślenia”, „lektury”; rytualny - „uczęszczanie do kościoła (nauki kościelne)”; środowiskowy - „osobisty wpływ księży”, „wpływ innych osób”; socjalizacyjny - „wychowanie w rodzinie”; osobowościowy - „doświadczenia życiowe”.

W tak skonstruowanej typologii zdecydowanie wyróżnia się wymiar socjalizacyjny (71,7%) przed pozostałymi. W ograniczonym zakresie występuje układ osobowościowy (32,5%) oraz poznawczy (57,1%). Natomiast takie determinanty, jak: środowiskowy (24,1%) oraz rytualny (24,6%) mają mniejsze znaczenie we wszystkich analizowanych zbiorowościach.

Tabela 3. Czynniki decydujące o postawie „niewiary” lub niezdecydowania

Czynniki decydujące o postawie „niewiary” lub niezdecydowania		
Zniechęcenie do Kościoła i duchowieństwa	73	12,8%
Osobiste przemyślenia	28	4,9%
Doświadczenie życiowe	6	1,1%
Wychowanie w rodzinie	9	1,6%
Wpływ wykształcenia i lektur	2	0,4%
Oddziaływanie ze strony kręgów społecznych (w tym zawodowego)	2	0,4%
Inne	5	0,9%
Brak odpowiedzi	444	78,0%
Razem:	569	100,0%

Zródło: Badania własne

Odmienne prezentuje się rozkład czynników decydujących o postawie niezdecydowania bądź niewiary, którą ujawniają wypowiedzi nauczycieli, zwłaszcza ze środowiska miejskiego. Respondenci powiązani ze szkolnictwem wiejskim składają deklaracje dwu - lub trzykrotnie rzadziej. Przede wszystkim nauczyciele wymieniają „zniechęcenie do Kościoła i duchowieństwa” (12,8%), dalej „osobiste przemyślenia” (4,9%) oraz wychowanie w rodzinie (1,6%) i „doświadczenie życiowe” (1,1%). Czynniki społeczne (socjalizacyjne, statusowe, środowiskowe), wpływ wykształcenia

i lektur, oddziaływanie ze strony kręgów społecznych (w tym zawodowego) podkreśla nieznaczna grupa badanych.

Typologię uwarunkowań postaw niezdecydowania bądź niewiary religijnej, można wydzielić w analogiczny jak poprzednio sposób. Wyróżnioną typologię zidentyfikowałem z następującymi kategoriami odpowiedzi: socjalizacyjny - „wychowanie w rodzinie”; poznawczy - „osobiste przemyślenia”, „lektury”; instytucjonalny - „zniechęcenie do Kościoła i duchowieństwa”; statusowy - „wpływ wykształcenia”; środowiskowy - „wpływ środowiska (w tym pracy zawodowej)”; osobowościowy - „doświadczenie życiowe”.

Również w tym kontekście aspekt instytucjonalny, przejawiający się w rozczarowaniu wobec Kościoła i duchowieństwa, zyskuje pierwszorzędne znaczenie -12,8%.. Nieco mniej ważny wydaje się zespół czynników poznawczych – 5,3%, a następnie obszar oddziaływań socjalizacyjnych - 1,6% (ta ostatnia kategoria najczęściej występuje w deklaracjach osób pracujących na wsi). Zapewne o takim charakterze wypowiedzi decyduje dystans wobec tradycyjnych mechanizmów obyczajowych, kładących silny nacisk na podporządkowywanie się obowiązującym wzorom życia religijnego, także niekiedy sposób wychowania kultywowany w rodzinie. Pozostałe typy czynników pojawiają się raczej sporadycznie: osobowościowy, połączony z doświadczeniem życiowym, akcentuje 1,1% nauczycieli, statusowy, podkreślający wpływ osiągniętego wykształcenia — 0,4%, środowiskowy - 0,4%.

Wydaje się, że osoby deklarujące wyżej wymienione czynniki szczególnie mocno doświadczenia sytuacji, w której na scenie społecznej współzawodniczą ze sobą różne systemy znaczeń. Areligijności wyniesionej niekiedy z domu rodzinnego towarzyszą indywidualne wybory, poszukujące legitymizacji w procesie krytycznej oceny tradycyjnych instytucji oraz w refleksyjności, wspartej osiągniętą pozycją społeczną i pluralizmem środowiskowych opinii i postaw. Konsekwencją tego jest wzrost obojętności i względność przejawianych zachowań, dostosowywanych do subiektywnie pojętych potrzeb psychicznych i duchowych.

Dodatkowych wyjaśnień dostarczają wypowiedzi odwołujące się do dynamicznego aspektu rzeczywistości religijnej, w ujęciu i ocenie osób, których postawa wobec wiary uległa zmianie. W odpowiedzi na pytanie o zaistnienie i charakter zmiany w stosunku do religii w życiu respondenta, zauważyłem kilka zróżnicowanych opcji. Choć wyniki dotyczą tylko opinii samych zainteresowanych na ten temat, to jednak mają przynajmniej ogólną wartość orientacyjną.

Wśród ogółu nauczycieli zaznacza się zdecydowana przewaga tych, którzy bezpośrednio bądź pośrednio sygnalizują nie zmieniony stosunek do religii - 43,3%, przy czym poczucie trwałości stosunku do religii ważne jest

zwłaszcza w środowisku wiejskim. Reszta osób rozpada się na dwie grupy: tych, którzy zgłaszają osłabienie postawy religijnej, pewną formę jej dezintegracji, wartościujących swoją aktualną religijność jako progres w zestawieniu z tym co było dawniej (38,0%), oraz tych którzy są zdania, iż ich aktualna religijność jest na wyższym poziomie niż dawniej (15,3%)²⁰.

Bardziej wyczerpujące wypowiedzi pozwoliły mi na zrekonstruowanie konturów „biografii religijnej” respondentów. Ważne są warunki i okoliczności zmian, a także kierunek i charakter przeobrażeń. Przyczyn pomniejszania się stopnia religijności szukano w negatywnie ocenianych postawach duchowieństwa (wysuwano oskarżenia o materializm, chciwość, brak konsekwencji w postępowaniu, lekceważenie innych), w upolitycznieniu Kościoła, w osobistych przemyśleniach i pogłębianiu wiedzy naukowej, także religioznawczej, w dramatycznych doświadczeniach życiowych (śmierć bliskiej osoby). Podobnych argumentów dostarczają również nauczyciele sygnalizujący sytuacje krytyczne. Nie prowadziły one zdaniem badanych do „metamorfozy sybstanckalnej” w obrębie własnej postawy, jedynie niekiedy do wzrostu dystansu wobec spraw akcydentalnych. Wiąże się to, między innymi, z rozdziałem religii i wiary.

ZAKOŃCZENIE

Przytoczone uwagi dotyczące globalnych postaw wobec religii wskazują, iż kultura religijna nauczycieli, widziana poprzez pryzmat elementów orientacyjnych w dominującym wzorze życia religijnego, cechuje się powszechnością „bycia wierzącym”, choć z pewnymi ograniczeniami w zakresie praktyk religijnych, ciągłością międzypokoleniową w zakresie religijnej socjalizacji, preferencjami motywów wiary o charakterze tradycyjnym i eschatologicznym, uznaniem funkcjonalności wiary w rozwiązywaniu problemów życia codziennego oraz jej trwałości w wymiarze jednostkowych biografii, tendencją do pogłębiania i wzbożania wiary na podbudowie intelektualnej.

²⁰ W badaniach reprezentatywnych społeczeństwa polskiego (1991 r.), w odpowiedzi na podobnie sformułowane pytanie o charakterze zamkniętym niezmienność stosunku do religii potwierdziło 80,1% respondentów, 18,3% zaś zasygnalizowało zaistnienie w biografii punktu zwrotnego - por.: *Religion. Polish Survey*, University of Warsaw 1992, p. 31.

